

ЭСКАДРОН БОЛГАШ ООҢ КОМАНДИРИ КАПИТАН КЕЧИЛ-ООЛ

“Полктун хүрээленинге капитан Түлүш Кечил-оол командылаан тыва эки турачы эскадрон бактаап кирген хүнүнден эгелээш, ёзулуг дайынчы шериг кезээ-дир деп үнелелди алган чүве. Капитан Кечил-оол боду ынчан меңээ эвилең-ээлдек, негелделиг, культурлуг, кончуг быжыг сагылга-чурумнуг кижиге кылдыр көзүлгөн. Мээң ол баштайгы хүнде даап бодаашкыным сөөлүндө тулчуушкуннар үезинде бадыткаттынган чүве” – деп, 31-ги гвардейжи Кубань-Кара-Далай аъттыг шериг полугунуң командири, гвардия полковниги Ефим Абрамович Попов сактып бижээн.

Полк командири полковник Попов 1944 чылдың ноябрь 29-туң хүнүн сактып турганы ол. Ол эртен Снегиревка суурга капитан Кечил-оол эки турачыларны чыскаапкан. Үр болбаанда, полктун командирлери четкилеп келген.

Командирниң “Томаанныг!” дээн үнү чаңгыланы берген. Капитан полковникке Тыва Арат Республиканың эки турачы отряды немец-фашистиг эжелекчилерни сокчуру-биле келгенин илеткээн.

Эки турачыларның дайынчы амыдыралында өөрүшкүлүг арыннар кайы хөй. Бирээде, Ковров хоорайга дайынчы

белеткелдерниң түңнелинде, эки турачыларның дайынчы шинээн генерал-полковник Ока Иваноич Городовиков бедиибиле үнелээн. Баштайгы дайынчы йөрээлди шынап-ла хамааты дайынының маадыры сураглыг генералдан алганывыс ол боор. Ийиги өөрүшкү... Кажан Снегиревка суурга чедип келгенивисте болган болуушкунну ам-даа сеткил хөглээшкини чокка анаа сактып шыдавас мен.

Снегиревка суурнуң кыдыы харлыг шөл. Бүрүн составыбиле полк чыскаалыпкан. Эки турачылар ооң баарында. Аңаа дайынчы даңгыракты, боо-чепсекти байырлыг байдалга хүлээп алдывыс.

Аңаа командиривис капитан Кечил-оолдуң чугаалаан сөстөрин ам долuzu-биле сагынмайн тур мен. Ол орус дыл кырынга чугаалаан. Бо шакта дайынчы даңгыракты берип, боо-чепсекти совет шериглерниң холундан хүлээп алган тыва эки турачы оолдар-кыстар немец-фашистиг эжелекчилербиле сегиржип алыышкынга эрес-дидим чоруун көргүзөр дээрзин ол бүзүрөткен. Дайынчы чепсек – холда, буттар – эзеңгиде, бо харлыг шөлдү кежилдир харны дүргектелдир халытпышаан, кылаң каң селемени чайынналдыр чайып, тутсу бериксээзи кээп турду...

Тыва Арат Республиканың эки турачы отряды ол хүн 1-ги Украин фронтузунуң 13-кү армиязының 6-гы аъттыг шериг каттыжышкынының 8-ки гвардейжи дивизиязының 31-ги полугунуң 4-кү эскадрону апарган. Бистиң 31-ги полугувустуң бактаап кирип турар 8-ки дивизиязы канчаардаа аажок дайынчы ат-алдарлыг шериг кезээ болду. Дивизия хамааты дайынының чылдарында тургустунган, ооң баштайгы командири Морозов деп маадыр болду, а дивизия ооң адын эдилээн. Дивизияны генерал-майор Д. Н. Павлов командылап турган.

Эскадрон командири Түлүш Балданович Кечил-оол дугайында бижиир деп бодаар болза-ла, ооң бодун чааскаандырзын бижири черле болдунмас. Командир эскадрондан черле хоорук турбас, а эскадрон база ындыг, чүге дизе ооң мурнунга дайынчы сорулганы командир салыр. Командирниң

шын, билдилиг удуртулгазындан ооң дайынчыларының бүгү дайынчы чорудулгазы, арга-шинээ, ок-чепсек, аъш-чем-биле хандырылгазы база бүгү кижилерниң сагыш-сеткилиниң байдалы кончуг хамаарылгалыг болур.

Капитан Кечил-оол шыңгыы негелделиг кижиге. Каттышкан аъттыг шериг полугунуң биче командирлер белеткээр школазы эң эки дээн шериг кезээ турган. Парадтарга, найырчыскаалдарга полктуң мурнуку одуруунга чорууру чаңчыл апарган. Ындыг болбастың аргазы чок, келир үениң биче командирлеринден негелде каш катап улуг. Түлүш Кечил-оолду бо школаның командиринге томуйлааны таварылга эвес, чүгле чаныш-сыныш чок негелделиг командир кижиге биче командирлер школазын удуртуп болур.

Капитан Кечил-оол шериг херээнге бердингенинден аңгыда, бүгү тала-биле кончуг онзагай кижиге, хөглүг-баштак танцылап, лезгинканы төвө бээрге; кижиге магадап ханмас.

Октябрьның Социалистиг Улуг революциязының 26 чыл оюн таварыштыр Ковров хоорайның шериг кезээ биле тыва эки турачыларның каттышкан бот-тывынгыр уран чүүл концерти шериг клувунга болган. Элээн каш номерни тыва эки турачылар күүсеткен. С. Бүрбүнүң «Тулчуушкунче» деп ырын Оюн Суваң-оолдуң гармошкага үделгези-биле Тываның бөлүк оолдар-кыстарының күүсеткенин ковровчулар диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле шаңнааннар. Ийи селемени джизинге авый-шавый ызырып алгаш, Кечил-оол танцылап турда, адыш часкаашкыны диңмиреп: “Молодец!! Bravo!” – дээн сөстөр орус дыл кырынга чаңгыланып турган...

Араттың Революстуг Шериинге шериг албаны эрттирип турган Түлүш Кечил-оолду Тамбовтуң аъттыг шериг командирлери белеткээр школазынче өөредип чоруткан. 1938 чылда школаны чедишкинниг дооскан.

Тываның эки турачыларының хууда учет карточказында мындыг бижилге бар: “Кечил-оол Түлүш Балдаң оглу 1914 чылда Улуг-Хем кожуунунуң Хайыракан сумузунга төрүттүнген. Кадайлыг, кадайы – Ольга Ивановна, 2 уруглуг: оглу 5 харлыг, уруу 1 харлыг”. Тамбовтуң аъттыг шериг школа-

зынга өөренип тургаш, Тамбовтуң ажылчын факультединиң дыңнакчызы Ольга Борисова-биле таныжып, 1937 чылда өг-бүле тутканнар. 1938 чылда Кечил-оолдарның өг-бүлезинге оол уруг төрүттүнген. Ону Владимир Борисович кылдыр адап алганнар. Чүге Борисович апарганыл?

Даштыкы чурттардан Кызыл Шеригниң командирлер белеткээр школазынга өөренип турган кижилерге орус а-фамилия бижээн шынзылга берип турган. Кечил-оолду — Сергеев Борис Григорьевич дээр турган. Ынчангаш, Тамбовтуң хамааты бижидилге чериниң (ЗАГС) тургускан херечилели-биле ооң оглу Владимир Борисович апарган чүведир. 1942 чыл Кечил-оолдарның өг-бүлезинге база бир өөрүшкүлүг чыл болган, Ольга Ивановна кыс уруг божаан. Ону Зоя деп адап алганнар...

Дайынче аътанырының бетинде Кечил-оолдуң хамаарышкан ажылынга негелделиин, ооң дайынчы болгаш амыхууда бот-идепкейин өөренип көргөш, 1943 чылдың эгезинде Кызыл Шеригниң командирлериниң С.М. Буденный аъттыг Кызыл туктуг аъттыг шеригниң дээди курстарынче өөредип чоруткан. Өөредилге бөлүүнүң удуртукчузу подполковник Шляхтиниң бижээн аттестациязында мындыг одуруглар бар: “Шыдамыккай, бот-идепкейлиг, сагылга-чурумнуг, кончуг ажылгыр, эш-өөрүнге хүндүткелдиг, өөредилгеге сундулуг болгаш чүткүлдүг. Ортумак болгаш үстүкү курстарның программасын тергиин кылдыр шиңгээдип алган. Штаб начальниги болгаш полк командири эрге-дужаалга ажыглап болур”.

Тыва эки тура эскадронунуң командири болурунга бо характеристика бодунуң хуузунда база-ла улуг салдарлыг болган деп бодап чоруур мен.

Тыва эки тура эскадроннуң командирлери кыдыындан кыра-ла кадржаан шериглер турган. Оларның дөгерези капитан Кечил-оол ышкаш, шериг белеткелин Тамбовтуң, Орловтуң аъттыг шериг школазынга эрткен. Эскадроннуң дайынчы составын алгаш көөр болза, оларның көвей кезии Араттың Революстуг Шериинге дадыгышкынны алган болуп турар. Ийи чүс ажыг кижиниң аразында кандыг-даа

назы-харның, мергежилдиң кижилери бар. Малчыннар, мал эмчилери, аревэ, нам ажылдакчылары, трактористер, чогаалчылар, ажылчыннар, албан-хаакчыттар, агроном, эмчи дээш кандыг кижилерни чок дээр боор ону.

Сан-чурагай сөс дег чечен-мерген эвес-даа бол, кижиге база-ла хөйүнү чугаалап бээр шынарлыг чүве болгай. Капитан Кечил-оолдуң дайынчыларының хар-назынын, нам-аревэ кежигүннериниң талазы-биле көөр болзувусса, мындыг солун сан-чурагайлар бистиң караавыска көстүп келир:

- 1895 – 1900 чылдарда төрүттүнгеннер – 1 киж.
- 1900 – 1905 чылдарда – 1 киж.
- 1905 – 1910 чылдарда – 16 киж.
- 1910 – 1915 чылдарда – 18 киж.
- 1915 – 1920 чылдарда – 63 киж.
- 1920 – 1925 чылдарда – 108 киж.

Эки турачыларның 70 хуузу ТАРН болгаш ТАРЭ кежигүннери. Ооң иштинде ТАРН кежигүннери 59 хуу. Партия стажының талазы-биле: 1930 – 35 чылдарда намга киргеннер 8 киж, 1935 – 40 чылдарда – 21 киж, 1940 – 43 чылдарда – 92 киж. Эки турачыларның ниити ортумак назыны – 24 – 25 хар... Дөгере аныяк-чалыы оолдар-кыстар, оларны фашистер-биле чаныш-сыныш чок демисел каттыштырып турган. Шупту чаңгыс киж дег тулчуушкунче чүткүп турган.

31-ги гвардейжи полктуң 4-кү эскадрону, ооң өске кезектеринге бодаарга, сан талазы-биле эң-не хөй турган. Эскадронга дөрт адыгжы взвод турар ужурлуг, а бистиң эки тура эскадронунга пулемет болгаш танкыга удур боолар взводу, ажыл-агый дайынчылары база турган.

Бистиң полкту интернационалчы полк деп адап турганы база-ла анаа таварылга эвес. Ооң ындыын командирлериниң аймак-сөөгү безин тайылбырлап турар. Полктуң командири Ефим Абрамович Попов еврей киж. Бирги эскадроннуң командири капитан Хафис Ахмеджанов – татар, ийиги эскадроннуң командири Алексей Коноваленко – украин, үшкүзүнүң

Михаил Каташев – алтай, дөрткү эскадроннун командири капитан Түлүш Кечил-оол – тыва. Полкка ССРЭ-нин хей нацияларынын оолдары дайылдажып чораан. Ийги эскадроннун командири Коноваленко аар балыгланы бээрге, ону улуг лейтенант Овчинников командылай берген. Бистиң улуг дайынчы өг-бүлевистиң дугайында кысказы-биле чугаалаарга мындыг-дыр.

Маңаа найыралдыг ийи капитан дугайында чугаалавас болза, эскадроннун дайынчы чорудулгаларынын дугайында чугаа кезик-чамдык болур.

Ахмеджанов биле Кечил-оол бот-боттарын дайын мурнунда-ла таныыр турган улус болуп-тур. Олар иелээн Тамбов-туң аъттыг шериг школазынга өөренип турганнар. Оларнын найыралы дайын шөлүнгө улам быжыгып каңналган.

Эжишкилерниң дайынчылары Деражно дээш эрестиг тулушкан. Немецтер маңаа калчаалы-биле удурланып эгелээн. Улуг лейтенант Монгуш Сат взводун атакаже көдүрүп, бурунгаарлап бар чорааш, барып ушкан – дайыннын огу аңаа дээпкен. Ахмеджановтуң эскадронунда база-ла өлүрткеннер, балыглатканнар бар апарганнар. Эскадроннар аразында харылзаа-холбааны улуг сержант Түлүш Лама чорудуп, эрес-шудургу дидим чоруун көргүскен.

Немецтер Деражнону бербес дээш аажок-ла кысканнар. Горынь хемни кежип, ында турар шериглеринге дуза көргүзер дээш чүткүй берген. Полктун үгер-боолары дайынны мандаңнап эгелээн. Үгер-бооларга деткиткен Кечил-оол, Ахмеджановтуң дайынчылары шавар халдаашкынче кирип, дайынга чай бербейн барган... Деражно суур ынчаар хостаттынган, а тыва эки турачылар ёзулуг дайынчылар болу берген. Олар маадырлыг чоруктуң үлегер-чижээн көргүскен, а эскадроннун командири капитан Түлүш Кечил-оолдун алдархүндүзү полктун офицерлериниң ортузунга көдүрүлгөн.

Полктун командири гвардия полковниги Ефим Попов капитан Кечил-оолга аажок бүзүрээр, идегээр чораан, ону командирлер мурнунга бо-ла мактай берген турар. Кончуг баштыг командир деп үнелээр чораан. Полковник Попов эки

турачы тыва эскадроннун туружунга бо-ла келир турган. Кечил-оолдуң илеткелин хүлээп алгаш, взводтарны кезип, дайынчылар-биле чугаалажы бергилээн тургулаар чүве. Тулчуушкуннун салым-чолун анаа дайынчылар шиитпир-лээр деп чүвени чүгле Кечил-оолга эвес, харын бүгү офицер-лерге чагыыр чораан.

Полк командири эскадроннун ок-чемзек, аъш-чем хандырылгазын хандыраарыга дузалажыры-биле каш удаа тулчуушкуннарга киржип каапкан орус старшинаны немей чороткан. Полктун ажыл-агый болгаш ок-чемзек черинден эскадронга херектиг чүүлдерни алырда, орус дыл билбес кижини бергедежир турган. Ол старшинаның ачызы-биле тыва эки турачыларның хандырылгазы үзүктелиишкин чок турган. Эки чүвени эки дээр, багайны – багай дээр апаар. Башты канчаар-даа ыжыдыр бодааш, ачылыг старшинавыстың адын хамаан чок, фамилиязын безин сактып чадашкан бис. Чүгле мен ындыг ирги мен бе дээримге, өске арткан өөрүм база-ла сагынмас болду. Оон аңгыда база бир чаржынчыг чүве – тыва эки турачыларны тиилелгеже башкарып турган полковник Ефим Абрамович Поповту, мырыңай бистиң кожавыска Кемеровога чурттап турда безин, Тываже чаңгыс-даа катап чалаваан болдувус. Ооң амгы үеде кайда чурттап чоруурун бистиң аравыста билир кижини чок...

Эки турачыларның эскадронунун командири капитан Түлүш Кечил-оолдуң шиитпирлиг чоруу шынап-ла кайгамчык турган. Берге байдалдарда ол черле мөгүдөвес, шын шиитпирни хүлээп алыр.

Ровнонун чигир заводунга улуг лейтенант Куулар Дончуттун взводу немецтерниң бүзээлелинге кире бээрге, улуг лейтенант Оолактын, лейтенант Доржунун взводунун угланышкынын өскерткеш, заводту хостаан болгаш хөй санныг немец шеригни, техниканы узуткаан. Сурмичи, Дубно тулчуушкуннарынга капитан Кечил-оолдуң командир салым-чаяны чүден артык илерээн. Командирниң шын тактика шилип алганындан эскадрон берге байдалдан үнген. Улуг лейтенант Сат Бүрзеккейниң пулеметчуларын, старшина

Куулар Дажы-Серенниң автоматчиктерин Сурмичиге арттырбаан чүве болза, эскадроннуң чидириглери канчаар-даа аажок улуг турар. Капитан Кечил-оол Сат Бүрзеккейге бодундан артык ынаныр турган, оларның аразында найыралдыы аажок чораан. Ындыг-даа болза, ындыг аар-берге шиитпирни капитан хүлээп алган, ынчанмастың аргазы чок турган. Бүрзеккейжилер немецтерни доза турбаан чүве болза, чүгле тыва эскадрон эвес, харын полк канчаар-даа аажок улуг когаралдыг болур турган. Бүрзеккей дайынчылары-биле командириниң дужаалын маадырлыгы-биле, амы-тынындан чарлып тургаш, күүсеткенер. Дайзын чаңгыс-даа базым эртип шыдаваан. А полк ооң соонда немецтерни суурдан үндүр шаапкаш, Дубноже халдап кирипкен...

Капитан Түлүш Кечил-оол болгаш ооң эскадрону украин черге бодун алдар-биле бүргеткен. “Алдар-биле бүргеткен” дээрге чамдык кижилерге амгы шагда шала-ла чиктиг дыңналыр чадап чок боор. Мээң бо сөстөримге бадыткал кылдыр полк командири гвардия полковниги Ефим Поповтуң 1944 чылдың февраль 16-да ТАР-ның чазанга чоруткан чагаазындан одуругларны маңаа кирип көрейн:

“Дөрткү эскадроннуң командири капитан Кечил-оол, кайда-ла берге байдал тургустуна берген болдур, тулчуушкуннарны боду башкарып, дайынчыларны, командирлерни тиилелгеже кыйгырып турган. Тываларның эрес-маадырлыг чоруу дээш Ленин ордени, Ада-чурт дайыны, Алдар, Кызыл Сылдыс орденнери-биле шаңнаар дугайында дилегни үстүкү командылал черинге киирген. Ровно операциязы дээш дөрткү эскадроннуң командири капитан Кечил-оолду Ленин ордени-биле шаңнаар, ооң сөөлүндө операцияларга ооң маадырлыг чоруу дээш Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында дилегни киирген. Бүгү-ле дайынчы операцияларга дөрткү эскадрон полктуң эң эки эскадрону дээрзин көргүскен”.

Кызыл Шеригниң Чингине штавының аъттыг шериглер талазы-биле кол эргелелиниң дужаалы-биле Түлүш Кечил-оолга Кызыл Шеригниң майор шериг адын тывыскан. Эки

турачыларның маадыр командири төрөөн Тывазынга чанып келгеш, Революстуг Шеригниң аъттыг полугунуң штавынга, Тываның арат чону Улуг Совет Эвилелиниң хөй националдыг өг-бүлезинге эки туразы-биле каттышкан сөөлүндө Сибирьниң шериг округунуң Тывада чедиги тускай аъттыг полугунуң штавынга ажылдап тургаш, 1945 чылда билдинмес чылда-гаанныг халаптан өлгөн.

Түлүш Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тыпсыр дугайында Кубань–Кара-Далайжы гвардейжи 31-ги аъттыг шериг полугунуң дилээн деткээн Морозов аттыг 8-ки гвардейжи аттыг дивизияның, 6-гы аъттыг корпустуң командылал черлериниң дилег аттестацияларының түңнели чүү болганыл? Бо дугайында айтырыгны Түлүш Кечил-оол боду-даа сүрүшпээн, ооң характери ындыг эвес, биче сеткилдиг. Ооң болдунмайн барганы – ТАР чазааның удуртукчулары, каттышкан полктуң командылал чери ол дилегни истеп сүрүп негелде кылбаанында база Советтиг Тываның хөй-ниити организациялары ол айтырыгны чогуур үезинде көдүрбээнинде.

Маадыр командирниң өг-бүлезиниң, уругларының салым-чолу кандыг болганыл деп улус сонуургаар боор. Ольга Ивановна бодунуң тускай мергежилиниң аайы-биле Тыва автономнуг областың көдээ ажыл-агый эргелелинге улуг экономистеп ажылдап чорааш, 1960 чылда аарааш, мөчээн. Оглу Владимир Кызылдың бирги школазын дооскаш, Новосибирскиниң садыг институтун дооскан. Элээн каш чылдарда Респотребсоюзтуң шугумунга товароведтеп, 1980 – 85 чылдарда Чөөн-Хемчик райпозунуң даргазынга ажылдап чораан. Сөөлгү чылдарда Респотребсоюзтуң Кызылда садыг баазаның директорунда ажылдап турар. Бир оолдуг, ону Сергей дээр. Германияга шериг албаны эрттирген, танкист. “КамАЗ” чолаачызы.

Зоя Томскиниң эмчи институтун дооскаш, 1964 – 69 чылдарда Туран хоорайга уругларның нерв эмчизинге ажылдап тургаш, өг-бүлезиниң аайы-биле Сочиге ажылдап турган. Ам Москвада уругларның нерви эмчизинде ажылдап турар.

Оолдуг, ону Константин дээр. Ол база чолаачы мергежилин шилип алган, Москвада чолаачылап ажылдап турар.

Тыва АССР-ниң найысылалы Кызыл хоорайның мурнуу талазында капитан Кечил-оолдуң ады-биле адаан кудумчу бар. Ол кудумчуга болганчок-ла чеде бээр мен, ында мээн эштерим, дириг арткан эки турачылар чурттап турар. Ужуражып, таваржып келгеш, дайынчы эрес-дидим эштеривисти кыдыындан кыра сактып ора, бир-ле дугаарында командиривис капитан Түлүш Балдаңович Кечил-оолду бола чылыг сеткип, адын адай бээр бис.

“Бистер дөгере чеден харны ажар чыгадывыс, ажы-төлге чүнү арттырган бис?” деп бо-ла чугаалажы бээр бис. Шынап-даа кээрге, эки турачыларның аныяк салгалдарның мурнунга арны кызар чүзү-даа чок.

Маадырлыг командиривис Түлүш Кечил-оол бо 1989 чылда, дириг чораан болза, таптыг-ла мугур 75 харлаар. Уттуучал, харысалга чок чоруктуң уржуктары ам-даа эът-сөөгүвүстен долuzu-биле адырылбаан, ынчангаш бо юбилейни ыт-дааш чок эрттирип-ле аар болдуvus бе деп сестир-даа-дыр мен.